

ادبیات فارسی در فضای مجازی

نگاهی به نرم افزار دُر ج ۳ (کتابخانه الکترونیک شعر فارسی)
با تکیه بر جنبه های ادبی

دکتر محمد حکیم آذر*

دُر ج ۳ (کتابخانه الکترونیک شعر فارسی)
محصول شرکت مهر ارقام رایانه؛ با پشتیبانی شرکت الیمس؛
تهران، ۱۳۸۵

بوده است. بی گمان در عصر ما اگر رسانه یا ابزاری بخواهد جای کتاب را بگیرد باید در برابر قرن ها فرهنگ مکتوب گردن بیفرازد و به تقابل برخیزد. رادیو و تلویزیون جدی ترین رقبای فرهنگ کتابخوانی هستند. این دو رسانه فراگیر با همه گستردگی هنوز نتوانسته اند اصالت و هویت کتاب را سلب کنند و اگر نیک بنگریم ابزار اصلی همین دو رسانه بزرگ هم کتاب است. هزاران سال فرهنگ زنده بشری و قرن ها فرهنگ پربار ایرانی بر دوش کتاب حمل شده و به ما رسیده است.

کتاب، رسانه ای فعال و ابزاری زنده است که با گذشت زمان سرزندگی و پویایی خود را حفظ می کند، نسل های پی در پی را سلسله وار به هم درمی پیوندد و جان های شیفته را از دانش و روشنگری سیراب می کند. تمدن انسانی از زمانی که خس و خاشاک قرون را از چهره خویش پس زد و به فرازمندی تاریخی خویش دست یافت پلکانی از اندیشه های اصیل و بارور را در زیر پای خود حس کرد که نویسندگان و متفکران آن را فراهم آورده بودند و تنها سلاح آن اندیشمندان در نبرد با جهل، کتاب

امکانات و دسترسی آسان به آنها در فضایی ایرانی مزیتی است که شاید بتوان ادعا کرد هیچ نرم‌افزار تخصصی ادبی تا به حال بدان دست نیافته است

رسانه‌های مدرن^۱ نظیر نرم‌افزارهای رایانه‌ای با همه امکانات و گستردگی‌های خویش، هنوز هم در مقابل اصالت و سودمندی کتاب مختصرند) اگرچه مفیدند. (برای بهره‌مندی از کتاب الکترونیکی یعنی نرم‌افزارهایی که کتاب‌ها را به شکلی مجازی در خود جای داده‌اند، علاوه بر داشتن اطلاعات مقدماتی به ابزارها و وسایل متعدد دیگری نیز نیاز هست که فقط به یاری آنها می‌توان به کار با نرم‌افزار ادامه داد. دانشمندان علوم رایانه‌ای از همان آغاز به فکر همه‌گیر کردن و گسترش فرهنگ استفاده از رایانه افتادند و حاصل تلاش آنها امروز ابزاری شدن رایانه برای استفاده در علوم دیگر است. رایانه به کمک دانش‌های دیگر آمده و دسترسی به اطلاعات را برای پژوهشگران آسان کرده است. ادبیات فارسی نیز از همه‌گیر شدن جریان اطلاعات بی‌نصیب نمانده و پژوهشگران علاقه‌مند به تاریخ و فرهنگ ایران در انطباق ادبیات با رایانه کوشش‌های فراوانی کرده‌اند. چند سالی است که نرم‌افزارهای ادبی به صورت مجموعه‌ای از کتاب‌ها، دانش‌ها یا متون ادبی در دسترس جویندگان و پژوهشگران قرار گرفته است. این نرم‌افزارها به کتاب‌ها شکلی الکترونیکی و دیجیتالی داده‌اند.

بیش از یک دهه است که شرکت‌ها و سازمان‌های مختلف بسته به توانایی و هدفی که دارند به طراحی نرم‌افزارهای مختلف در زمینه تاریخ و ادبیات فارسی پرداخته‌اند، متون و دانش‌های ادبی در ساخت این نرم‌افزارها نقشی اساسی داشته و طبیعی است که در میان متون ادبی امهات آنها نظیر «دیوان حافظ»، «کلیات سعدی»، «شاهنامه فردوسی» و «مثنوی مولانا» بیش از دیگر متون طرف توجه بوده‌اند. هرگاه نسخه‌ای از کتاب‌های دیجیتالی به بازار عرضه می‌شود از سوی کاربران مورد ارزیابی دقیق قرار می‌گیرد و اقبال یا عدم اقبال مخاطبان لزوم بازنگری و ارتقاء سطح دسترسی آنها را ایجاب می‌کند، ولی کمتر دیده شده است که طراحان به رفع نواقص، افزودن بخش‌های کاربردی، بالا بردن سطح و سرعت دسترسی با ویرایش‌های جدید توجه کرده باشند (نرم‌افزار درج از این قاعده مستثنی است). اصطلاح نسخه جدید (new version) امروزه برای کسانی که از نرم‌افزارهای تخصصی بهره می‌برند آشناست. یک نسخه جدید یعنی ویرایشی نو از یک نرم‌افزار که قبلاً در دسترس همه بوده استو در آن

درج، سابقه و امکانات

اشکالات و ایرادات نرم‌افزار قبلی رفع و امکانات جدیدی به آن افزوده شده است.

نرم‌افزار چند رسانه‌ای درج که از تولد آن کمتر از یک دهه می‌گذرد تا به حال دو بار ویرایش شده و نسخه سوم آن بیش از یک سال است که به بازار آمده است. درج یک نرم‌افزار ادبی، تاریخی و محصول شرکت نرم‌افزاری «مهر ارقام رایانه» است. درج در بدو ارائه دربردارنده تعداد کمی از دیوان‌های شاعران ایرانی بود. در ویرایش دوم به حجم ابیات و دیوان‌ها در فضای آن افزوده شد. به موازات ویرایش دوم درج، نرم‌افزار دیگری به نام «گنج سخن» از سوی شرکت فوق به بازار راه یافت که دربردارنده آثار بیش از چهل تن از ادیبان و شاعران فارسی زبان بود. تفاوت «گنج سخن» با درج ۲ را شاید بتوان در نوع گزینش شاعران دانست. در درج ۲ کلیات آثار و زندگی‌نامه شاعران مشهور را گنجانده‌اند، اما در «گنج سخن» غالباً شاعران و نویسندگان کم‌نام‌تر و نزدیک‌تر به زمان ما دیده می‌شوند. شاعرانی نظیر ایرج میرزا، پروین، عارف قزوینی، قائم‌مقام فراهانی و دیگران. چارچوب این نرم‌افزارها (درج ۱، درج ۲، گنج سخن) یکسان و روش کار با آنها تقریباً مشابه است. فصل مشترک هر سه، «دیوان حافظ» است.

مخاطب درج کیست؟

آنچه در بادی امر به نظر می‌رسد این است که این نرم‌افزار بیش از آن که تخصصی باشد، تفننی است. ظاهراً مخاطب این نرم‌افزار متخصصان، دانشجویان و علاقه‌مندان زبان و ادبیات فارسی هستند. هرچند که این فرض نمی‌تواند مانع بهره‌گیری سایر کاربران تلقی شود، ولی به هر حال با توجه به فراوانی آثاری که در این نرم‌افزار مورد استفاده قرار گرفته و نیز با توجه به تخصصی بودن بسیاری از این آثار در میان منتقدان و سبک‌شناسان، استنباط نگارنده این است که روی سخن این نرم‌افزار ابتدا با متخصصین و آنگاه با سایر علاقه‌مندان شعر و نثر پارسی است.

برای کسانی که ادبیات را از دو مقوله علم و هنر می‌دانند

با توجه به فراوانی آثاری که در این نرم‌افزار مورد استفاده قرار گرفته و نیز با توجه به تخصصی بودن بسیاری از این آثار در میان منتقدان و سبک‌شناسان، استنباط نگارنده این است که روی سخن این نرم‌افزار ابتدا با متخصصین و آنگاه با سایر علاقه‌مندان شعر و نثر پارسی است

۳. تاریخ ادبیات ایران اثر ادوارد براون.
۴. امکان حاشیه‌نویسی بر ابیات
۵. ایجاد گزیده‌های شخصی از ابیات و اشعار مورد نظر
۶. چوق الف برای نشانه‌گذاری صفحات و بازگشت به صفحات نشانه‌گذاری شده
۷. ارتباط بین کلیه اطلاعات ارائه شده به صورت ابر متن
۸. جست‌وجو در مطلع و مقطع اشعار
۹. جست‌وجو در ردیف و قافیه
۱۰. جست‌وجو در پانویس گزینه‌های شخصی و متن اشعار
۱۱. جست‌وجو در متون غیر شعری
۱۲. جست‌وجو در صفحه در حال نمایش
۱۳. موسیقی پس‌زمینه
۱۴. دکلمه کامل غزلیات حافظ با صدای امیر نوری
۱۵. دکلمه کامل گلستان سعدی با صدای امیر نوری
۱۶. ۲۰ دقیقه دکلمه منتخب اشعار فروغ فرخزاد با صدای

متون ادبی ارزشی دوچندان دارند.^۲ گروهی معتقدند که ادبیات فقط علم است و مجموعه‌ای از تکنیک‌ها و شگردهای ادبی و زبانی باعث می‌شود اثری ادبی خلق شود. گروهی نیز بر این باورند که ادبیات صرفاً هنر است و یک اثر ادبی آینه تمام‌نمای عواطف صاحب اثر است. اما در این میان کسانی نیز هستند که به آمیزه‌ای از هر دو مقوله در وجود آثار ادبی باور دارند. اینان معتقدند که توجه به متون ادبی به عنوان مجموعه‌ای از هنرهای زبانی و بلاغی، از منظری علمی و سبک‌شناختی می‌تواند به تحلیل درست متن و تعیین مسیر تاریخی، زبانی، هنری و هویت ادبی آن کمک کند.

نرم‌افزار درج ۳ می‌تواند برای تحلیل‌های سبک‌شناختی و نتیجه‌گیری‌های آماری و دقیق از متون تاریخی و ادبی ما ابزاری قابل اعتماد باشد اما آیا واقعاً چنین است؟ برای دریافتن پاسخ این سؤال ابتدا به معرفی این نرم‌افزار می‌پردازیم:

دُر ج ۳؛ قابلیت‌ها و انتظارات

نرم‌افزار «درج ۳» در محیط ۹۸ windows و xp قابل نصب و اجرا است و کاربر به راحتی امکان استفاده از این نرم‌افزار را پیدا می‌کند. درج ۳ در یک بسته نرم‌افزاری با ۳ لوح فشرده و یک دفترچه راهنما در دسترس همگان است. پس از نصب نرم‌افزار که - به خاطر فارسی بودن زبان آن و به خاطر راهنمایی‌های دقیقی که در دفترچه ارائه شده - به سادگی امکان‌پذیر است کاربر با محیطی زیبا و با دو شیوه طراحی صفحات روبه‌رو می‌شود:

- ۱- طراحی مدرن صفحه با غلبه رنگ نقره‌ای و سفید ۲- طراحی سنتی با غلبه رنگ قهوه‌ای و مؤلفه‌های ایرانی. در طراحی ایرانی صفحات، بهره‌گیری از رنگ قهوه‌ای، استفاده از قوس به جای زاویه و موسیقی پس‌زمینه به جذابیت کار افزوده است. فضا، فضایی آشنا و ایرانی است. امکانات این نرم‌افزار آنگونه که در دفترچه راهنما آمده عبارتند از:

۱۷. ۱۵۴ دقیقه تصانیف منتخب
۱۸. ۹۰ دقیقه ابیات منتخب در بخش زندگی‌نامه
۱۹. ارائه تصاویری از شعرا، دست نوشته‌ها و عکس‌هایی از مقبره شاعران
۲۰. ارائه تصنیف‌هایی زیبا و اصیل ایرانی که بر اساس اشعار این شاعران ساخته شده است
۲۱. لغت‌نامه فارسی با دویست و پنجاه‌هزار واژه و بیش از چهارصد هزار معنی
۲۲. مشاهده معنی واژه‌های موجود در متن اشعار و لغت‌نامه
۲۳. ارائه واسط کاربری سه زبانه (فارسی، عربی، انگلیسی)
۲۴. ارائه دو پوسته برای واسط کاربری برنامه با قابلیت انتخاب
۲۵. شماره‌گذاری اتوماتیک ابیات
۲۶. نمایش جزئیات آماری هر کتاب (تعداد شعر، بیت، کلمه)
۲۷. فال حافظ با امکان چاپ
۲۸. امکان تنظیم قلم‌های نمایش و چاپ با هر یک از قلم‌های موجود در برنامه
۲۹. امکان تنظیم پس‌زمینه‌ها

۱. متن کامل ۱۷۸ اثر منظوم و منثور از ۱۰۱ شاعر و نویسنده، ترجمه ۸ اثر برگزیده از ۶ شاعر به زبان انگلیسی و منتخب اشعار ۳ شاعر به زبان عربی .

۲. زندگی‌نامه کامل شعرا به همراه تصاویر و تصانیف مختصر.

می‌توانستند نام منابع مورد استفاده خود را ذکر کنند. اما ظاهراً در نحوه بهره‌برداری از متون مرجع با مشکلاتی مواجه شده‌اند، به همین دلیل ترجیح داده‌اند اعتبار علمی کار را فدای گریز از این مشکلات کنند. برای کاربری که زندگی‌نامه یک شاعر را مطالعه می‌کند بسیار مهم است که بداند زندگی‌نامه را چه کسی تنظیم کرده، از چه منابعی بهره برده، روش او در تلخیص چگونه بوده و آیا می‌توان به آن زندگی‌نامه اعتماد کرد یا نه؟ و از آنجا که چنین رویکردی در زندگی‌نامه‌ها صورت نگرفته، این بخش قابلیت جلب اعتماد مخاطب را از دست داده است.

کتاب‌ها یا شاعران؟

عنوان اصلی این بخش «کتاب‌ها» است اما طبقه‌بندی اطلاعات در این صفحه بر اساس نام کتاب‌ها نیست بلکه بر اساس نام شاعر و نویسنده است. کتاب‌ها و آثار شاعران ایرانی با عنوان کلی «دیوان» یا «کلیات» طبقه‌بندی می‌شود و این نوع از طبقه‌بندی باعث می‌شود که همه کتاب‌ها مجدداً در ردیف حرف «د» قرار گیرند اما همه کتاب‌های موجود در این نرم‌افزار از نوع «دیوان‌ها» نیست، و کتاب‌های عنوان‌دار فراوانی هم در این بخش وجود دارد کتاب‌هایی نظیر: کلیله و دمنه، تاریخ ادبی ایران، شورش‌نامه، رستم‌نامه، اسرار و رموز، زبور عجم، پیام شرق، گلستان، بوستان، شاهنامه، آثار نظامی و.... ضرورت ایجاد می‌کند اساس طبقه‌بندی این بخش دقیقاً بر مبنای نام کتاب‌ها باشد، تا عنوان بخش بر محتوای آن دلالت کامل داشته باشد.

ملاک و روش گزینش «کتاب‌ها»

گزینش کتاب‌ها به نظر نامتجانس و غیرحرفه‌ای می‌آید. مثلاً از اقبال لاهوری مثنوی‌های اسرار و رموز، زبور عجم، پیام مشرق، جاوید نامه، ارمغان حجاز و نیز مجموعه اشعار وی را در بخش کتاب‌ها قرار داده‌اند اما مثنوی‌های شاعر معروفی نظیر امیرخسرو دهلوی را به طاق نسیان سپرده‌اند، یا از نظامی گنجوی مثنوی‌های معروف او را گنجانده‌اند، اما مجموعه مختصر غزلیات، قصاید و اشعار پراکنده این شاعر بزرگ را از قلم انداخته‌اند. از سویی دیگر نسبت به برخی شاعران و نویسندگان نیز کم‌توجهی

۳۰. بیش از ۱۵۰۰ جدول کلمات متقاطع بر اساس دیوان‌های شعرای بزرگ نظیر حافظ، سعدی، مولانا، باباطاهر، خیام و پروین اعتصامی.^۳

این امکانات و دسترسی آسان به آنها در فضایی ایرانی مزیتی است که شاید بتوان ادعا کرد هیچ نرم‌افزار تخصصی ادبی تا به حال بدان دست نیافته است. بدیهی است برای چنین طراحی هوشمندانه یک گروه متخصص به کار گرفته شده است و مرارت‌های فراوانی در راه تولید این نرم‌افزار برایشان رفته که چه بسا خارج از حد وصف باشد.

در آغاز با نصب این نرم‌افزار و با ورود به محیط آن بلافاصله با فضایی شاعرانه مواجه می‌شویم. برای اجرای برنامه در نرم‌افزارهای رایانه‌ای معمولاً کاربر را به کمی صبر دعوت می‌کنند و از عبارت (please wait) بهره می‌برند. این کار در نرم‌افزار درج ۳ با پیغام‌هایی ادبی از شعر قدیم ایران صورت می‌گیرد. پیغام‌هایی نظیر این مصرع‌ها:

چون چاره نیست صبر به ناچار می‌کنم / بنشینم و صبر پیش گیرم / این زمان صبر ببینم چقدر خواهی کرد / و....

در صفحه اصلی با بخش‌های کاربردی این نرم‌افزار آشنا می‌شویم و با کلیک کردن روی هر کدام، می‌توانیم به فضای مجازی آنها وارد شویم. بخش‌های عمده و اصلی این نرم‌افزار عبارتند از: کتاب‌ها - جست‌وجو - لغت‌نامه - نگارخانه - شعرا - گزیده‌های شخصی - اطلاعات ادبی - جدول - فال حافظ.

الف) کتاب‌ها

در این بخش نام شعرا یا نویسندگانی آمده که از کلیات یا بخشی از آثارشان در این نرم‌افزار استفاده شده است. نام کتاب‌های هر نویسنده نیز پس از شرح زندگی او ذکر شده است. ترتیب نام‌ها الفبایی است. با کلیک کردن روی نام شاعر به زندگی‌نامه مختصری از وی می‌رسیم و با برگشت به صفحه قبل با کلیک کردن روی نام هر اثر می‌توانیم به فضای مجازی آن کتاب یا دیوان وارد شویم. ایراد عمده این بخش عدم ذکر منبع یا منابع زندگی‌نامه‌ها و عدم ذکر نام مصحح یا مصححین متون است. کسانی که در تلخیص و نگارش زندگی‌نامه‌ها برای استفاده کاربران در بخش تاریخ ادبیات درج ۳ کوشیده‌اند به راحتی

گزینش کتاب‌ها به نظر نامتجانس و غیرحرفه‌ای می‌آید. مثلاً از اقبال لاهوری مثنوی‌های اسرار و رموز، زبور عجم، پیام مشرق، جاوید نامه، ارمغان حجاز و نیز مجموعه اشعار وی را در بخش کتاب‌ها قرار داده‌اند اما مثنوی‌های شاعر معروفی نظیر امیرخسرو دهلوی را به طاق نسیان سپرده‌اند

غلط‌های تایپی بعضاً کار را بر کاربر خصوصاً در بخش «جستجو» مشکل می‌کند و چه بسا آمار دقیقی از یک واژه یا ترکیب آن گونه که انتظار می‌رود به دست نیاید.

ب) شعرا

همان نام‌هایی که در بخش کتاب‌ها وجود دارد در این قسمت نیز مشاهده می‌شود شاعران و نویسندگان از ابوالفرج رونی تا همام‌الدین تبریزی به ترتیب الفبا پشت سر هم قرار گرفته‌اند. با کلیک کردن بر روی نام یک شاعر به زندگی‌نامه او وارد می‌شویم. در این صفحه می‌توان با کلیک کردن بر نام اثر یا آثار پدید آورندگان به صفحه کتاب‌ها وارد شد. در این بخش در مورد برخی شاعران هنرورزی‌های جالبی انجام شده است مثلاً تصویر آرامگاه، تصویر خیالی یا واقعی شاعر، دست‌نوشته‌ها و دیدنی‌هایی از حیات ادبی وی به نمایش گذاشته شده است. در بخش معرفی حافظ و دیوان او عنوان غزل‌هایی که هنرمندانی مثل استاد محمدرضا شجریان، شهرام ناظری و دیگران از این شاعر بزرگ را تغنی کرده‌اند به همراه نام خواننده و نام آلبوم آمده است. با یک کلیک بر روی هر عنوان می‌توان تصنیف یا آواز مورد نظر را شنید.

شعراي نثرپرداز!

در صفحه‌بندی این بخش از نرم‌افزار از عنوان «شعرا» استفاده شده است اما وقتی به این صفحه وارد می‌شویم نام کسانی مثل ابوالمعالی نصرالله منشی، ادوارد براون، حمیدالدین عمر بن محمود بلخی، خواجه عبدالله انصاری، سدیدالدین محمد عوفی، سعدالدین وراوینی، کیکاووس بن قابوس بن وشمگیر و محمد بن منور نیز به چشم می‌خورد. در این میان شاعرانی هم هستند که هم در کار شعر و هم در کار نثر استادند امثال: سعدی، ناصرخسرو، شیخ بهایی و عبید زاکانی ولی همگی ذیل عنوان شعرا طبقه‌بندی شده‌اند.^۴ این پریشانی نقطه ضعفی است که کاربر غیرمتخصص یا کم‌تخصص را در ردیابی آثار و دیوان‌ها دچار اشکال می‌کند. معلوم نیست چرا طراحان محترم درج ۳ اصرار داشته‌اند «تاریخ ادبی ایران» اثر ادوارد براون را در نرم‌افزار بگنجانند و از دیگر آثار مهم تاریخ ادبیات ایران مثل «تاریخ ادبیات در ایران» از دکتر ذبیح‌الله صفا

کرده‌اند. مثلاً از آثار شهریار به گزیده غزلیات اکتفا کرده‌اند. در حالی که می‌دانیم دیوان شهریار سهم عمده‌ای در بازشناسی تاریخ ادب معاصر ایران دارد و باید بیش از این مورد توجه واقع می‌شد. از عبید زاکانی نیز اثر معروفی مثل «رساله دلگشا» را که ارزش جامعه‌شناختی فراوان دارد ارائه نکرده‌اند. در این مورد اخیر اگر قصد از نادیده انگاشتن رساله دلگشا چشم‌پوشی از برخی مطالب غیر اخلاقی باشد پس باید هزلیات و مطایبات امثال قآنی را هم حذف می‌کردند.

روش گزینش کتاب‌ها برای تبدیل به نرم‌افزار به درستی مشخص نیست. آیا طبع‌های مشهور و کم‌غلط و تصحیح‌های انتقادی و علمی مدنظر بوده است یا چاپ‌های بازاری و ساده‌یاب؟ نگارنده در چند مورد که اشعار نرم‌افزار را با متن اصلی تطبیق داد دریافت که متون مورد استفاده تقریباً از نسخ معتبر گزینش شده است. اما در سایر موارد بخاطر عدم ذکر منبع و فروگذاشت ذکر نام مصحح یا مصححین علاوه بر نوعی تضییع حق، اصالت و شخصیت علمی این نرم‌افزار به زیر سؤال رفته است. شاید مسئله «کپی رایت»، بهره‌برداری از متن بدون اجازه مصحح یا مؤلف و درگیریهای اداری و فردی حاصل از آن باعث شده است که طراحان محترم به سادگی از زیر این بار شانه خالی کنند و به ذکر منابع نپردازند. ولی اگر مقرر است که مخاطبان این نرم‌افزار کاربران اهل فن باشند، مطمئناً این نقیصه را از نقاط ضعف عمده درج ۳ می‌دانند و از ارجاع دادن به آن در تحقیقات خود سر باز می‌زنند. ضمن این که در هر حال مسئولیت نقل مطالب چه نام نویسنده یا مصحح ذکر شده باشد و چه ذکر نشده باشد با طراحان است. لزوم هماهنگی با صاحبان اثر، مؤلفین و صاحبان حقوق نشر آثار ادبی برای طراحی یک نرم‌افزار جامع امری ضروری و در راستای تقویت جنبه علمی و اخلاقی این کار خواهد بود.

غلط‌های تایپی و نگارشی

از موارد بحث برانگیز بخش «کتاب‌ها» یا «دیوان‌ها» غلط‌های تایپی و نگارشی است. روشن است که حروفچینی درج ۳ از روشی یکدست بهره‌مند نیست و بیشتر تابع روش حروفچینی اثری است که به نرم‌افزار انتقال یافته است. از سوی دیگر وجود

لفظی ذکر کرده‌اند. این امر غیر از خلط دو بحث تقریباً مجزاً باعث شده است که کاربران از دستیابی به تعاریف و مثال‌های صنایع لفظی محروم بمانند.^۶

ه) لغت‌نامه

با وجود نرم‌افزار «لغت‌نامه دهخدا» که از سوی مؤسسه لغت‌نامه وابسته به دانشگاه تهران در اختیار اهل فن قرار گرفته، هر کار دیگری در زمینه لغت‌نامه نگاری به شیوه سنتی زائد است مگر این که در جهت روزآمد کردن لغت‌نامه علامه دهخدا، تدوین یک لغت‌نامه یا نگارش فرهنگ جدید زبان فارسی گامی برداشته شود. لغت‌نامه‌ای که در ۳ درج وجود دارد مواد و مصالح اصلی خود را از لغت‌نامه دهخدا وام گرفته است. این لغت‌نامه آنگونه که در دفترچه راهنمای درج ۳ گفته شده دویست و پنجاه هزار لغت و چهار صد هزار معنی را دربر می‌گیرد. با تفحصی مختصر در آن دریافته می‌شود که لغت‌نامه‌ای خلاصه شده، عمومی و غیرتخصصی است هدف از طراحی این بخش دسترسی سریع به معانی واژه‌ها در کمترین زمان ممکن است ولی با توجه به قلت مداخل نمی‌تواند برطرف کننده نیاز متخصصان باشد.

و) جست‌وجو

مهم‌ترین و اصلی‌ترین قسمت درج ۳ بخش «جست‌وجو» است در این بخش امکان جست‌وجوی واژه، ترکیب و عبارت در ۱۷۸ اثر منظوم و منثوری که در این نرم‌افزار تعبیه شده‌اند میسر می‌شود. این قسمت بیشترین کاربرد را دارد. در این صفحه ضمن تعریف قالب و محدوده جست‌وجو در هر دیوان یا کتاب می‌توان در بخش‌های مختلف آثار به جست‌وجو پرداخت متن شعر، بیت اول، ردیف و قافیه، بیت آخر، متون غیرشعری و پانویست میدان تفحص کاربر است. برای مثال اگر کسی بخواهد واژه «سنگ» را در همه متون یا برخی از آنها جست‌وجو کند به راحتی می‌تواند با تعیین محدوده و نوع جست‌وجو به نتیجه دلخواه خود برسد امکان ذخیره، چاپ و گزینش هر کدام از موارد یافته شده و نیز راه‌یابی از طریق بیت مورد نظر به شعر یا دیوانی که این بیت از آنجا نقل شده به سادگی امکان‌پذیر است.

مشکلی که در بخش جست‌وجو وجود دارد این است که به

یا «تاریخ ادبیات» یان ریپکا غافل بمانند. شاید بهتر بود تاریخ ادبی ایران اثر ادوارد براون که اثر ممتازی هم هست در یک بخش جداگانه قرارگیرد تا از ادغام آن با دواوین و آثار نثر پارسی جلوگیری شود علی‌الخصوص که این اثر یک اثر ترجمه‌ای است. گاه در ضمن معرفی یک شاعر چند نمونه از اشعار آن شاعر با صدای امیر نوری قرائت می‌شود. این از محاسن و امتیازات درج ۳ است که در مورد اغلب شاعران معروف رعایت شده است. به نظر می‌رسد اگر امکانات نرم‌افزار اجازه می‌داد و این کار بر روی آثار بیشتری از شاعران و نویسندگان صورت می‌گرفت جذابیت کار بیشتر می‌شد.

ج) گزیده‌ها

در این بخش امکان ذخیره ابیات و جملات مورد نظر که حاصل جست‌وجو در دیوان‌ها و کتاب‌هاست وجود دارد. یک کاربر در بخش جست‌وجو می‌تواند مطالبی را از متون مورد نظر به دست بیاورد، در این صفحه ذخیره کند و سپس تغییراتی را که مایل است روی آنها اعمال نماید. در مجموع این قسمت را می‌توان دفترچه یادداشت درج ۳ نامید. ایجاد این فضا از محاسن درج ۳ است و کاربری نرم‌افزار را سریع‌تر و راحت‌تر می‌کند.

د) اطلاعات ادبی

هدف از طراحی این بخش آشنایی کاربران با فنون و صنایع لفظی و معنوی است. آنگونه که از ظاهر امر برمی‌آید این بخش تلخیصی از کتاب استاد علامه جلال‌الدین همایی است^۴ نام این کتاب «فنون بلاغت و صناعات ادبی» است. طراحان محترم به هنگام تلخیص و گنجاندن کتاب در این قسمت بر اساس فصل‌بندی کتاب استاد همایی این صفحه را به سه عنوان اصلی: «صنایع لفظی بدیع»، «قالب‌های شعری» و «صنایع معنوی بدیع» تقسیم کرده و فصول تابعه را در ادامه هر کدام نقل کرده‌اند. اما بر اثر یک اشتباه در عنوان اول یعنی در بخش «صنایع لفظی بدیع» به جای نقل صنایعی مثل سجع، موازنه، ترصیع، تضمین‌المزدوج، تجنیس، اشتقاق، قلب و سایر صنایع لفظی مذکور در کتاب استاد همایی مطالب مربوط به «صفحه ۹۱ به بعد» این کتاب یعنی بخش «خاتمه در فن بدیع در انواع شعر فارسی» را به جای صنایع

وجود غلط‌های تایپی بعضاً کار را بر کاربر خصوصاً در بخش «جستجو» مشکل می‌کند و چه بسا آمار دقیقی از یک واژه یا ترکیب آن‌گونه که انتظار می‌رود به دست نیاید

ز) نگارخانه

در یکی از بخش‌های درج ۳ مجموعه‌ای از ترانه‌ها، آوازا و تصانیف موسیقی ایرانی به همراه تصاویری از مقبره شاعران یا پرتره آنها تعبیه شده که نام آن را نگارخانه نهاده‌اند. در انتخاب آوازا و ترانه‌ها سعی شده است که علاوه بر وسواس هنری، پسند عام نیز در نظر گرفته شود بنابراین از آثار استاد شجریان و شهرام ناظری تا گروه اوهاام(?) قطعه‌هایی گزینش و ارائه شده است. اما مشکلی که وجود دارد این است که غالب قطعاتی که در زیر عنوان تصانیف چهل‌گانه گزینش شده‌اند تصنیف نیستند بلکه قطعات آوازی هستند که در ذیل عنوان تصنیف قرار گرفته‌اند. این قطعات کوتاه از خلال برنامه‌های معروف استادان آواز ایرانی انتخاب شده‌اند. شاید یکی از دلایل کوتاه بودن هر بخش آواز یا حتی ترانه‌ها و تصانیفی که وجود دارد نیز همان مسأله کپی رایت و حق مؤلف باشد که قبلاً بدان اشارتی رفت. پس از آوازا و تصانیف چهل‌گانه‌ای که بر محوریت غزل حافظ تنظیم شده بود تصانیفی معروف از موسیقی قدیم ایرانی نیز دیده می‌شود. در همین بخش دکلمه اشعاری که در قسمت شعرها و کتاب‌ها بدان اشارت رفت مجدداً قابل دریافت است. نقاشی، خطاطی و پرتره و نیز آثار دستنویس شاعران که در بخش‌های قبلی در ذیل عنوان کتاب‌ها و شعرها آمده بود اینجا هم به طور یکدست در کنار هم قابل دسترسی است.

ح) فال حافظ

فال حافظ مورد توجه بسیاری از ایرانیان بوده و هست این بخش به توقعات فال‌جویان پاسخ می‌دهد در درج ۳ پس از ورود به صفحه فال حافظ از کاربر می‌خواهند پس از قرائت سوره «حمد» دکمه آبی رنگ زیر صفحه را فشار دهد. بلافاصله پس از کلیک روی آن دکمه صفحه دیگری پیش روی کاربر باز شده و غزلی از حافظ با صدای امیر نوری قرائت می‌شود. پس از آن نیز شاهد غزل خوانده می‌شود.

ط) جدول

ابتکاری که طراحان در این بخش به خرج داده‌اند خلق جدول کلمات متقاطع با استفاده از شعر شاعران معروف ایرانی است در

خاطر شرایط خاص خط فارسی، کلماتی که از نظر نگارش شبیه به هم و دارای معانی متفاوت هستند با هم نمایش داده می‌شوند. برای مثال اگر کسی بدون تعیین محدوده و با هدف جست‌وجو در همه آثار به دنبال نام پهلوان معروف شاهنامه، «رستم» بگردد ابیات زیر را هم مشاهده خواهد کرد:

به غمزه عاشقی را کش که او را زنده می‌دانی
که من از دولت هجرت ز ننگ زیستن رستم
(امیر خسرو دهلوی)
در دیر اگر چه مستم ز نار کفر بستم
باری ز خویش رستم صد شکر از این خدا را
(امیر علیشیر نوایی)
برآوردم ز پای این خار و رستم
بیفکندم ز دوش این بار و رستم
(اوحدی مراغه‌ای)

این بخش در بسامدنگاری از واژه‌ها و ترکیبات زبان فارسی به کاربران امکان جست‌وجو در همه آثار را می‌دهد و نتایج حاصل از آن در تحقیقات سبک‌شناسی و متن‌شناسی و نیز بررسی سیر تحول واژه‌ها و کاربردهای متفاوت هر واژه در طول تاریخ بسیار سودمند است. تهیه فرهنگ‌های بسامدی و واژه‌نگاری دواوین فارسی کاری بسیار طاقت‌فرسا و پر اهمیت بوده است. در این زمینه فرهنگ‌های معتبری مثل «فرهنگ جامع شاهنامه» اثر فریتس ولف، فرهنگ بسامدی «دیوان دقیقی طوسی» اثر استاد دکتر محمدجواد شریعت، «فرهنگ واژه‌نمای غزلیات حافظ (و سعدی)» اثر دکتر مهین‌دخت صدیقیان در دست است که نویسندگان، سال‌ها از حیات پربار خود را صرف تهیه و تنظیم آنها نموده‌اند. امروز ما در کسری از ثانیه یا فشار یک دکمه به ظاهر می‌توانیم حاصل زحمات ایشان را صرفاً برای رفع نیاز یا کنجکاوی یا رسیدن به پاسخ یک سؤال از طریقی میان‌بر بدست آوریم، ولی مطمئناً نتیجه کار از دقت و اعتبار علمی لازم برخوردار نخواهد بود. کارشناسان نرم‌افزار باید برای رفع نواقصی که در زمینه بسامدنگاری رایانه‌ای با خط فارسی وجود دارد چاره‌ای ببیندیشند و کلمات متشابه را حتی‌المقدور به هنگام تایپ با نشانه‌گذاری یا مشکول کردن از یکدیگر ممتاز کنند و برای هر کلمه شخصیت گرافیکی خاصی تعریف کنند تا امکان بهره‌برداری علمی و دقیق از نرم‌افزارهای پیشرفته مثل درج ۳ فراهم شود.

این قسمت بیش از ۱۵۰۰ جدول از کلام شاعران برجسته ایران طراحی شده و در یک محیط چشم‌نواز همراه با موسیقی پس‌زمینه ذهن کاربر را درگیر کلام هنری شاعران بزرگی چون سعدی، حافظ، مولوی، پروین و خیام می‌کند.

جمع‌بندی

همان‌طور که در عنوان این مقاله ذکر شد هدف نگارنده بررسی اجمالی نرم‌افزار درج ۳ از منظر ادبیات بوده است و قصد ندارد به تکنیک‌ها، ضعف‌ها و قوت‌های فنی کار از دید علوم رایانه‌ای بپردازد. از آنچه گفته شد بر می‌آید که «درج ۳» بین تخصص و تفنن شناور است. اگر قصد اصلی طراحان، تبدیل درج به یک نرم‌افزار تخصصی است، باید از هدایت امکانات آن به عرصه تفنن خودداری کنند. یا این‌که دست‌کم نسخه‌ای جداگانه برای سرگرمی طراحی کنند. کسانی که به قصد انجام پژوهش‌های ادبی و تاریخی از این نرم‌افزار یاری می‌جویند کمتر به سراغ صفحات سرگرمی و تفننی آن می‌روند و کسانی که غایت هدفشان از کار با این نرم‌افزار مثلاً تقالی به دیوان حافظ شیرازی است از گستره امکانات آن بی‌اطلاعند. حجم بالای متون انتقال یافته به محیط الکترونیکی «درج ۳» و نبود رسم‌الخط یکدست، ثابت و هماهنگ با آخرین تحولات خط فارسی، همچنین بی‌توجهی به ویرایش دقیق متون و عدم ذکر منابع از بزرگ‌ترین مشکلات این نرم‌افزار است. اگر کتابی فقط یکی از نقاط ضعف فوق را داشته باشد از جلب اعتماد پژوهشگران ادبیات فارسی عاجز خواهد ماند چه رسد به این‌که مجموع معضلات ذکر شده در آن صف‌آرایی کنند. «درج ۳» که خود مجموعه‌ای بزرگ از کتاب‌های ادبی ماست برای جلب‌نظر اهل فن راه درازی در پیش دارد. شاید اگر روزی امکان طراحی نسخه‌های کاربردی، دقیق، علمی و مستند «درج» فراهم می‌شد، سکه قبول آن در تاریخ نوپای نرم‌افزارهای رایانه‌ای زده می‌شد ولی در حال حاضر نمی‌توان با وجود اعتماد ناگسستنی ایرانیان به کتاب این‌گونه رسانه‌ها را به عنوان سند در تحقیقات ادبی و تاریخی مورد استفاده قرار داد. اگرچه با رفع نواقص و ویرایش دقیق متون و زدودن غبار کاستی‌ها از چهره «درج ۳» می‌توان ابزاری فنی به دست پژوهشگران داد اما نمی‌توان این انتظار را داشت که چنین ابزاری جانسین کتاب شود. مسئله حق مؤلف هم چیزی است که

نباید از کنار آن به سادگی گذشت. اگر بتوان متون را با دقت و امانت در نرم‌افزار جای داد هم حق مؤلف و مصحح رعایت شده و هم در ترویج این اخلاق پسندیده کوشش شده است.

پی‌نوشت:

* استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرکرد.

۱. برای آگاهی بیشتر در مورد رسانه و ابزار نگاه کنید به: نشانه‌شناسی کاربردی، صص ۱۷۵ - ۱۹۹.
۲. برای آگاهی بیشتر نگاه کنید به: نظریه ادبیات، ص ۳.
۳. این قسمت در دفترچه از قلم افتاده است.
۴. از این منبع نیز مثل سایر منابع هیچ ذکری به میان نیامده است.
۵. برای آگاهی بیشتر نگاه کنید به: فنون بلاغت و صناعات ادبی، از صفحه ۳۵ تا ۸۵
۶. اینجا هم ذکری از علامه دهخدا و اثرش به میان نیامده است.
۷. در مورد سابقه پسامدنگاری و فهرست‌های پسامدی نگاه کنید به: دیوان دقیقی طوسی، ص ۲۸ و نیز نگاه کنید به: واژگان توصیفی ادبیات، ص ۵۹ ذیل - Concor-dance.
- * از آنجا که در این نرم‌افزار به نثرنویسان نیز توجه شده است پیشنهاد می‌شود طراحان محترم در لوگوی (نشان) این برنامه هم تجدیدنظری بکنند چون در نشان این نرم‌افزار عنوان «بزرگ‌ترین کتابخانه الکترونیک شعر فارسی» خودنمایی می‌کند ولی در عمل باید «شعر و نثر» فارسی را مد نظر قرار دهند

منابع و مأخذ

- ۱- دقیقی طوسی، دیوان، به اهتمام دکتر محمدجواد شریعت، دوم، ۱۳۷۳، اساطیر، تهران.
- ۲- دهخدا، علی‌اکبر و دیگران، لغت‌نامه، دوم از دوره جدید، ۱۳۷۷، مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، با همکاری نشر روزنه، تهران.
- ۳- رضایی، عربعلی، واژگان توصیفی ادبیات، اول، ۱۳۸۲، فرهنگ معاصر، تهران.
- ۴- سجودی، فرزانه، نشانه‌شناسی کاربردی، دوم، ۱۳۸۳، نشر قصه، تهران.
- ۵- ولک، رنه و وارن، اوستن، نظریه ادبیات، ترجمه ضیاء موحد و پرویز مهاجر، دوم، ۱۳۸۲، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- ۶- همایی، جلال‌الدین، فنون بلاغت و صناعات ادبی، ششم، ۱۳۶۸، هما، تهران.